

РОЗДІЛ I

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.82) – 058.12.:26."16"

СТАДІАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РИСИ ВЗАЄМОДІЇ ПІВДЕННОЇ РУСИ ТА ЗОЛОТОЇ ОРДИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV СТ. (ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО БАЧЕННЯ)

Світлана БІЛЯЄВА (Київ)

У вивченні взаємозв'язків осілих та кочових спільнот на терені України значне місце посідає тематика монголо-татарської навали та її наслідків. Переважна більшість учених оцінювала її негативно. Подальший розвиток українських земель був поставлений у пряму залежність від дії зовнішнього фактора. Це заважало розумінню сутності історичного процесу, стадіальних перетворень, які збіглися в часі із золотоординським пануванням. Поступовий перегляд застарілих схем оцінки періоду дає можливість перейти до розгляду кожної системи – Русі і Золотої Орди з погляду цивілізаційного підходу. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть постало можливим простежити регіональні відмінності розвитку Південної України, де розміщувалися золотоординські міста, уявити особливості їхньої синкретичної культури, поширення аналогічних артефактів на широкому євразійському просторі.

Ключові слова: взаємовідносини, осілі, кочові спільноти, монгольська навала, золотоординські міста

В изучении взаимоотношений оседлых и кочевых сообществ территории Украины значительное место занимает тематика монголо-татарского нашествия и его последствий. Большинство ученых давало им негативную оценку. Дальнейшее развитие украинских земель было поставлено в прямую зависимость от действия внешнего фактора. Это мешало пониманию сущности исторического процесса, стадийных трансформаций, которые совпали во времени с золотоординским господством. Постепенный пересмотр застарелых схем оценки периода позволяет перейти к рассмотрению каждой системы (Руси и Золотой Орды) с точки зрения цивилизационного подхода. Благодаря археологическим исследованиям последних десятилетий стало возможным проследить региональные отличия золотоординских памятников, выявить особенности их синкретической культуры,

зафиксировать распространение аналогичных артефактов на обширном евразийском пространстве.

Ключевые слова : взаимоотношения, оседлые, кочевые сообщества, монгольское нашествие, золотоордынские города

The theme of the invasion of Mongol and Tatar's hordes take a great place in the study of the interrelations of the settled and nomadic societies. The most part of scientists considered, that this factor was the main negative power in the further historical process in the Ukrainian lands. The revision of the old views on the main sense of period, gave the opportunity to understand every system, as Rus as Golden Horde from the point of civilization order. Due to the archaeological investigations of the lasts decades, the regional structures was established and the main features of the culture, which was distributed through all over the East European area.

Key words: interrelations, settled, nomad's societies, the invasion of Mongols, Golden Horde cities

У вивченні проблематики взаємовідносин спільнот осілого та кочового світу східноєвропейського простору, яке почалося ще наприкінці XVIII ст. багато уваги приділялося ролі монгольської навали, її наслідків для подальшого розвитку Русі. Як відомо, уже на початку досліджень сформувалися протилежні позиції, у яких переважала негативна оцінка. Усі біди другої половини XIII – XIV ст. пояснювалися сумними подіями монгольського панування, зовнішнього фактора, сформована теза про його значення як хронологічного рубежу в історичному розвитку руських земель. З одного боку, за навалою стояла руйнація багатьох населених пунктів, величезний удар по найбільш вразливих галузях ремесла, загибель людей, моральні аспекти, що відбилися в писемних джерелах та народному епосі.

З іншого боку, пояснення складності ситуації, у якій опинилися руські землі заважав розумінню сутності історичного процесу на Русі з погляду внутрішніх факторів соціально-економічного розвитку. З накопиченням археологічних матеріалів як на Північному Сході, так і на Півдні Русі було встановлено продовження давньоруських традицій, і навіть не в застиглому стані, а з поступовим пожвавленням, новими рисами етнокультурного розвитку та економічної системи. Постало абсолютно слушним те, що необхідний диференційований підхід до характеристики окремих галузей виробництва й насамперед базового – аграрного. Річ у тому, що стара система засвоєння прирічкових ґрунтів стала вже неефективною й не відповідала новим технологіям, які були досягнуті в розвитку землеробства. З удосконаленням орних знарядь, передусім робочої частини плуга – лемеша, ознаки асиметрії якого мали місце вже у XII – першій половині XIII ст., стара система поступово повинна була поступитися введенню масивів нових земель на вододілах. Цей процес розпочався ще до навали й тривав після неї [1, с. 98 – 99; 22; 25, с.13]. Галузі ремесла, що забезпечували оснащення господарства інвентарем і надалі діяли в досить широкому асортименті, із застосуванням

достатньо високій стандартизації. Мав подальший розвиток системи розселення – поселення стають малодвірними, житлова забудова наземною із збільшенням розмірів будинків і т.д. Таким чином, зміни, які назрівали в системі господарювання Русі, були продовжені після навали монголів в умовах політичного та економічного гноблення. Як слушно зауважив М.О. Макаров, “монгольський удар, хронологічно збігся з періодом внутрішніх історичних зрушень, він прискорив їхню течію, але не був єдиною трансформацією, що зафіксована нами” [21, с.10].

Таким чином, завдяки історичним та археологічним дослідженням останніх десятиліть, постало реальним зрозуміти наявність стадіальних перетворень у розвитку середньовічної Русі. Вони дають змогу звернутися більш глибоко до загальних тенденцій та вияву локальних особливостей співіснування слов'янського й тюркського світу в другій половині XIII – XIV ст.

Актуальність такого аналітичного ставлення є необхідною і тому, що “історики дожовтневого і радянського періодів дивилися на події монгольської навали переважно з одного боку – з боку постраждалих” [25, с.12]. Поступовий перегляд застарілих схем оцінки періоду дозволяє перейти до розгляду кожної системи – Русі і Золотої Орди з погляду цивілізаційного підходу, а отже, і співвіднести вияви взаємостосунків з боку кожного типу цивілізації. Вони відображали певний етап розвитку євразійського простору. Якщо цивілізація Русі в середині XIII ст. була на шляху до трансформації системи й побудови нової форми цивілізаційного розвитку, монгольська імперія Чингізидів поступово набувала рис цивілізаційного осередку створенням синкретичної культури. Врешті-решт, вона увібрала величезні досягнення інших цивілізацій Азійського світу (Китаю, Середньої Азії, Волзької Болгарії, Русі). Прийняття ісламу потребувало відповідних змін статусу держави, переходу до розбудови міських утворень відповідно до традицій мусульманського світобачення, становлення та розвитку адміністративних, торгових, ремісничих, релігійних функцій степових міст [18, с. 116 – 118]. Треба також відзначити, що в хронологічному вимірі часу це був дуже швидкий перехід, по-суті стрибок. Віднині Золота Орда об'єднувала міста – стабільну частину держави та кочову. Як свідчать результати археологічних, і насамперед антропологічних досліджень останніх десятиліть, при наявності надзвичайно строкатого етнічного складу населення Південної України, притоку нових мас населення, зокрема аланів з Північного Кавказу [6, с. 168 – 189, 291 – 294].

У регіональному плані на терені України склалося декілька осередків, які мали як спільні, так і відмінні риси в культурному плані, відрізнялися за етнічним складом та контактним середовищем. Найбільше значення в Дунайсько-Дністровському міжріччі мали міста – портові та ремісничо-торговельні центри Кілія та Акерман. Кілія ще мало відома з археологічних джерел і має переважно свідчення писемних джерел. Польові роботи в

Аккермані тривають понад століття, але остаточно межі золотоординського часу й планування міста не визначено. Розкопані лише окремі його частини із залишками житлових та господарських об'єктів. Відкриті, зокрема, тандири, ремісничі майстерні, переважно в надлиманних частинах території міста, що допомагає припустити, що центральна частина міста ще не досліджена. Час існування золотоординського міста обіймає досить невеликий період (кінець XIII – 60 роки XIV ст.). Важливо зазначити існування місцевого виробництва кераміки, зокрема локального варіанта кераміки сграфіто, наявність бронзоливарного виробництва тощо. Що стосується такого хроноіндекатора, як прикраси, то вони презентовані типами, характерними для золотоординських пам'яток. Це кулясті гудзики, бубонці, персні з печаткою та персні із вставкою, яка закріплювалася за допомогою хрестоподібно розташованих лапок [16, с.85 – 86]. В останні роки колекція прикрас доповнена предметами з бронзи та срібла, які представлені значно більшим асортиментом та розмаїттям виробів, зокрема, завдяки розкопкам у Нижньому дворі. Так, має інтерес пряжка з диском, на якому прокреслена шестикутна зірка, колекція бронзових перснів із вставками, які прикріплені за допомогою лапок, овальними та округлими щитками-печатками, срібний перстень із стилізованим зображенням птаха. Повної аналогії йому ще не знайдено. Як відомо, зображення птаха на щитках перснів широковідомі в мистецтві Волзької Болгарії X – XIII ст. [7, мал.51, 4-6]. Але іконографія більш близька до зображень птахів на візантійській кераміці середини 12 – 13 ст. з колекції Ізмірського археологічного музею, археологічних музеїв Анталії, Аланії, Бодрума та інших музеїв Туреччини [6, р. 36 – 46, 83 – 85, fig.27 – 32]. Інший перстень-печатка із свинцю з зіркою Давида.

Є також бронзові бляшки, вкриті золоченням, у вигляді розеток зі стрижнями на тильному боці. Аналогічні за формою бляшки із заліза та бронзи знайдені в могильнику біля с. Торговиця, могильнику Мамай-Сурка [3, с.43; 11; 12].

Цікавою знахідкою є *матриця* для виготовлення поясних блях із зображенням оленя, що, можливо, свідчить про виготовлення таких блях у Нижньому дворі, де була знайдена й л'ячка з краплями металу. Близькі аналогії поясної гарнітури із зображенням оленя знайдені в комплексі другої половини XIII ст. з Передкавказзя [17, с. 48, мал. 21,1,3; 15, с.556]. Численні кулясті гудзики, аналогії яким широковідомі на різних пам'ятках, зокрема на могильнику Мамай-Сурка.

Знахідки речей Західного (Венеція, Іспанія) імпорту з Візантії, Візантійських центрів у Болгарії, Ірану, Поволжя, Середньої Азії, Китаю, а також безпосередньо з Криму, свідчать про широкі торговельні контакти [16, с. 88 – 114]. Напрямки торговельних зв'язків відзначають пряму та транзитну торгівлю.

На Дніпро-Бузькому лимані залишки осередків золотоординського часу кореспондуються з м. Очаків та іншими місцезнаходженнями, зокрема Дніпровкою-2, матеріалами Кінбурну. Матеріали археологічних досліджень (кераміка, золотоординські монети) свідчать про існування поселенської структури в другій половині XIII – XIV ст. [2, с. 60 – 66].

Видатною пам'яткою регіонального осередку Східного Поділля є Торговицький комплекс пам'яток (місто й могильник), розміщений далеко на північ від інших центрів Золотої Орди. Він утілює виразні риси міської золотоординської культури й дає змогу співвіднести окремі регіональні осередки [3, с. 41 – 84; 4, с.4 – 18]. На відміну від Аккермана, у Торговиці представлені архітектурні залишки: деталі монументальної споруди з яскраво визначеними рисами впливу Сельджукської культури та лазня. У речовому комплексі, насамперед у могильнику, зафіксована кераміка сграфіто XIV ст., бляшки у вигляді розетки та округлі з невеличкими стрижнями з тильного боку, заклепки у вигляді розетки, кільця, підвіски у вигляді кілечок, бронзові сережки з тонкого дроту, одна з насічками, у вигляді кільця з тонкого дроту на один з кінців насаджено дві маленькі намистини, скроневі підвіски з тонкого дроту та у вигляді кілечка та кульки, а також срібна сережка з округлого в перетині дроту. Датування підтверджується золотоординськими срібними та мідними монетами XIV ст. [3, с.41 – 81]. Антропологічне вивчення матеріалів могильника дозволило отримати дані про етнічний склад населення, генетичний зв'язок з попередньою автохтонною популяцією, встановити нові факти впливу населення Південної України на формування антропологічного типу українців [19, с.85 – 94; 20, с. 88 – 92].

У Нижньому Подніпров'ї золотоординську культуру, насамперед, представляє велике місто в ур. Великі Кучугури неподалік від Запоріжжя. Тут відкриті залишки фундаментів будівель, мечеті з мінаретом, лазні та палацу. Крім того, виявлені залишки невеличких золотоординських будинків з канами та суфами. На городищі зафіксовані рештки ремісничої діяльності, зокрема ливарного та металообробного виробництва. Речовий матеріал міста презентований надзвичайно широким переліком різноманітних знахідок: господарський інвентар із заліза та бронзи, кухонна та столова кераміка, зокрема полив'яний посуд у стилі сграфіто типовий для XIV ст., китайський селадон та інший імпорт [8, с.187].

Серед південних поховальних пам'яток регіональну етнокультурну специфіку яскраво представляє ґрунтовий могильник кінця XIII – початку XV ст. Мамай-Сурка на березі Каховського водосховища в Запорізькій області [11; 12]. Це певна еталонна пам'ятка для Нижнього Подніпров'я. З одного боку, він репрезентує масовий матеріал з виразним обличчям золотоординської культури і водночас належить різноетнічному населенню. За релігійними виявами зафіксований значний відсоток християн, тюрків, які

переходили до ісламу. Спостерігається збереження язичницьких рис у поховальному інвентарі.

Речовий комплекс могильника має важливе значення у визначенні типологічної та хронологічної належності артефактів, знайдених на синхронних пам'ятках терену України в цілому, і Північного Причорномор'я зокрема. Особливу цінність надає йому серія прикрас. Вони відіграють особливу роль у встановленні загальної тенденції розвитку типологічних особливостей та поширенні аналогічних типів на широкому тлі східноєвропейського простору, використання одних і тих же типів прикрас різними етнічними групами. Присутність осілого населення в Нижньому Подніпров'ї у XII – XV ст. характерна й для інших пам'яток регіону. В цілому ґрунтові могильники регіону поділяються на ті, які почали формуватися з другої половини XIII ст. і припинили своє існування у 30 – 40 рр. XIII ст. й могильники, які почали функціонувати з 60-тих років XIII ст. до початку XIV ст. (Каїри) та з кінця XIII ст. до початку XV ст. (Мамай-Сурка). За спостереженням М.В. Єльникова “матеріальна культура першої групи близька до пам'яток Середнього Подніпров'я XII – XIII ст., у другій – простежується збільшення речей, які походять із золотоординських центрів Поволжя, Подоння та Північно-Західного Причорномор'я [10, с.72]. Саме у XIV ст. спостерігаються й значні міграції аланського населення з Північного Кавказу [5, с.29, 31 – 33; 6, с. 168 – 189, 291 – 294].

Інвентар могильника представляє класичні типи предметів одягу та прикрас золотоординського часу з бронзи та срібла, які мали генетично різні витоки походження, але присутні в синхронних комплексах широкого євразійського простору. До найбільш стійких форм та декоративних ознак належать: бляшки, декоровані у вигляді рогів барана та псевдозерна й підтрикутні з рослинним орнаментом у вигляді пальметок; кулясті гудзики з бронзи та срібла, срібні овальні гудзики та підвіски, виконані у техніці скані; бронзові та срібні скроневі кільця, округлі із зімкненими або не зімкненими кінцями, край кінця у вигляді, дрючка на якому закріплене кільце; скроневе кільце у вигляді змії з розкритою пащею, яка звернулася кільцем та кусає свій хвіст; скронева прикраса у вигляді переплетеного дроту, на стрижні намистини; сережки бронзові та срібні округлі та овальні; сережки срібні та золоті у вигляді знаку запитання, на стрижень накручений дріт, на кінці – намистини; персні та кільця щиткові (іноді з гравійованим лотосом) із вставками, які тримаються завдяки лапкам; браслети з гравійованим лотосом, кінці оформлені у вигляді морд левів; рідкісна знахідка срібних із золоченням кольців у формі калача, прикрашених шестипелюстковими квітками, булавки-підвіски у вигляді птаха (грифона) [10, с. 51, 124, 129; 11, с. 64, 129, 244]. Стійкій набір вищеназваних типів прикрас та декоративних елементів засвідчують тенденції моди XIVст.

У межиріччі Орелі та Сули із золотоординських поселень міського типу, найкраще відоме Кишеньківське, значною мірою затоплене Дніпродзержинським водосховищем [23, с. 19]. Матеріали поховальних пам'яток відбивають існування ґрунтових та курганних поховань, і зокрема ісламські традиції поховань у мавзолеях, що свідчили про високий суспільний стан небіжчиків. Саме такий тип поховань Кишеньківського некрополя [23, с. 22 – 23]. Ґрунтові некрополі золотоординського часу виявлені також біля с. Старі Санжари та Шушвалівка [23, с.24, 30 – 31]. Деякі речі із Шушвалівського могильника були виявлені в розмивах водосховища й частково передані до Кременчуцького краєзнавчого музею. Це кілька бронзових та білонових сережок типів VI а, б та г за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [24, с. 38 – 39], “у вигляді “знака запитання” із дво- та односкладовими стрижнями, перевитими тонким дротом, і чорною склопастовою намистиною на кінці, односкладовим тонким стрижнем з двома намистинами із склопасти різного кольору” [23, с. 31].

На відміну від складу інвентаря могильника Мамай-Сурка, комплекс металевих виробів могильника Ляпинська балка другої чверті XIV – 80-х рр. XIV відрізняється порівняно більшою наявністю зброї та спорядження вершника й коня. Крім того, характерною знахідкою є дзеркала, зокрема з арабськими написами по колу [9, с.364, 365, 366, 369, 371, 373]. Серед прикрас зразки типових виробів золотоординського часу: сережки з міді у вигляді знака запитання, на стрижень накручений дріт, на кінцях намистини, сережка кругла з не зімкненими кінцями, сережка срібна у вигляді знака запитання, стрижень обкручений дротом [9, с.364, 365, 367, 369].

Порівняльний аналіз інвентаря найбільш вагомих пам'яток по регіонах свідчить про близький типологічний склад багатьох артефактів та стійкі стилістичні вияви формальних ознак та декоративних елементів. Вони поширюються серед різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського, тюркського походження. Деякі типи прикрас, зокрема срібні та золоті сережки у вигляді знака запитання, з намистиною на кінці, які датуються XIV ст., відомі на широкому східнослов'янському просторі: від Новгороду до Південної Наддніпряни [14, с.238]. Відбуваються спроби продовження виготовлення відомого типу прикрас Давньої Русі в XIV ст. Це новгородські олов'яно-свинцеві зразки, знахідка матриці для виготовлення колтів у Києві із зображенням двох переплетених драконів, що дивляться в протилежні боки, “по краю матриці йдуть крапки, що імітують зернь” [14, с.236], колти з могильника Мамай-Сурка. Слід згадати й певні декоративні елементи, що мають місце в прикрасах різних територій: бляшки з крапками по колу, що імітують зернь з Мамай-Сурки, сюжети з драконами-зміями з цієї ж пам'ятки, змія-дракона з Полтавщини, сюжети з переплетеними звірами на візантійських, сельджукських предметах прикладного мистецтва до

монгольського горизонту культури, у декорі монументальної архітектури, ужитковому мистецтві Волзької Болгарії, Золотої Орди.

Таким чином, дослідження останніх років засвідчують продовження розвитку кольорової металургії, зокрема ювелірної справи на терені Північно-Східних земель, які постраждали від монгольської навали та Південної Русі. На сьогодні все більше фактологічного матеріалу з розкопок археологічних пам'яток, насамперед міст, свідчить про продовження виробництва, але з новими тенденціями в розвитку ювелірного мистецтва [21, с.10].

На зміну “пишному” стилю попереднього періоду приходять “площинний” стиль [13, с. 288]. У філіграні XIV ст. простежується перехід до спірального стилю, елементи якого нагадують візантійські та сельджукські мотиви, зокрема дволижник, який пізніше органічно увійшов в османське мистецтво, втілений в орнаментальний стиль українських земель. З іншого боку, поширення певних типів прикрас, як, наприклад, сережок у вигляді знака запитання далеко за межами безпосередніх володінь Золотої Орди, можливо, були ознакою нових модних тенденцій у євразійському просторі, народжених культурними контактами та впливами.

Дослідження стадіальних порогів розвитку суспільств східноєвропейського простору у світлі послідовних і закономірних змін цивілізацій становить актуальний аспект історичної археології. Завдяки створенню потужної джерельної бази, що поєднала культурну спадщину різних спільнот, стало можливим отримати принципово нову картину історичного процесу та очікувати подальших перспектив пізнання складних та проблематичних сторінок української історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X –XV ст. – К.: Наукова думка, 1995. – 110 с.
2. Біляєва С.О. Археологічні дослідження Очакова // BORISTHENIKA-2004. Матеріали міжнародної наукової конференції к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 60 – 66.
3. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К.: 2003. – С. 41 – 81.
4. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVII ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4 – 18.
5. Бубенок О.Б. Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 15 – 36.
6. Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). – К.: Истина, 2004. – 324 с.
7. Валеев Ф.Г., Валеева-Сулейманова Г.Ф. Древнее искусство Татарстана. – Казань.: Татарское книжное издательство, 2002. – 103 с.
8. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. X. – К.,1961. – С. 175 – 193.

9. Евглевский А.В., Кульбака В.К. Грунтовой могильник золотоординского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Т.3. Половецко-золотоординское время. – Донецк, 2003. – С. 363 – 404.
10. Єльніков М.В. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі / Сучасні проблеми археології. Зб. Наук. Праць. – К.: 2002. – С. 72 – 73.
11. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Т. I – Запорожье, 2001. – 274 с.
12. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Т. II – Запорожье, 2006. – 356 с.
13. Жилина Н.В. Русская филигрань до и после татаро-монгольского нашествия // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 278-288.
14. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – 271 с.
15. История татар с древнейших времен. – Т. III. – Казань, 2009. – 1055 с.
16. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре. – К.: Наукова думка, 1986. – 126 с.
17. Крамаровський М.Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. – СПб., 2001.
18. Крамаровский М.Г. Золотая Орда как цивилизация // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri. Fıca 2007, 21 – 24 Mayıs 2007. – Izmir, 2007. – С.116 – 118.
19. Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 85 – 94.
20. Литвинова Л.В. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами// Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 88 – 92.
21. Макаров Н.А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 5 – 11.
22. Село Київської Русі (за матеріалами південно-руських земель). – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
23. Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. – Київ – Полтава, 2004. – 81 с.
24. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. – М., 1966. – 274 с.
25. Чернецов А.В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 12 – 17.
26. Doger L. Kazima dekorlu Ege-Bizans seramikleri. – Izmir, 2000. – 144 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біляєва Світлана Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України

Наукові інтереси: проблеми історії та археології Давньої Русі, Золотої Орди та Османської імперії, взаємовідносини східних слов'ян та тюрків.